ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Ο Μεσαίωνας υπήρξε εποχή σκοταδισμού και απόλυτης θρησκευτικής καταπίεσης». Το γνωστό αυτό ιδεολογικό στερεότυπο γεννήθηκε κατά την ύστερη Αναγέννηση και εδραιώθηκε κατά την εποχή του Διαφωτισμού, οπότε και προσέλαβε ακραία μορφή. Το στερεότυπο αυτό εξυπηρετούσε την πολεμική Γάλλων, κυρίως, Διαφωτιστών εναντίον της Εκκλησίας και του «παλαιού καθεστώτος» εν γένει.[1] Σε αντίθεση με αυτή τη θεώρηση, η ενδελεχής έρευνα των πηγών από τις αρχές του 20ού αιώνα και εξής έδειξε καθαρά ότι οι διανοητές της μεσαιωνικής Ευρώπης δεν γνώριζαν μόνο τη Βίβλο και τους Πατέρες της Εκκλησίας αλλά και την αρχαία φιλοσοφία (ιδίως αριστοτελισμό, νεοπλατωνισμό και στωικισμό). Τη φιλοσοφία αυτή όχι μόνο τη διέσωσαν αλλά και την καλλιέργησαν[2] (με τον δικό τους, βέβαια, τρόπο

1. Βλ. Π. Κονδύλης, «Η παλιά και η νέα θεότητα», στη συλλογή εργασιών του με τίτλο: *Μελαγχολία και πολεμική. Δοκίμια και μελετήματα*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 2002, σσ. 51-74 (βλ. ειδικά σσ. 54-56).

2. Βλ. τον συλλογικό τόμο των Λ.Γ. Μπενάκη, K. Oehler, J. Marenbon, J.A. Aertsen και C.G. Steel: *Μεσαιωνική φιλοσοφία: σύγχρονη έρευνα και προβληματισμοί* (μτφ. Ι.Α. Δημητρακόπουλος / Π.-Μ. Παλαιολόγου) («Ελληνικό Βυζάντιο και Λατινική Δύση: Φιλοσοφία - Μελέτες», 1), Αθήνα, εκδ. Παρουσία, 2000, ειδικά την Εισαγωγή του Λ.Γ. Μπενάκη (σσ. 13-20), όπου περιγράφονται περιεκτικά τόσο η Διαφωτιστική θεώρηση του Μεσαίωνα όσο και οι απαρχές της σχετικής επιστημονικής έρευνας.

και σε μεγάλο βαθμό επιλεκτικά): στην αρχή (πρώιμη περίοδος: 8ος - 11ος αι.) μέσα στα μοναστήρια και τα καθεδρικά σχολεία («scholae») και στη συνέχεια (ώριμη περίοδος: τέλη 12ου - τέλη 13ου αι., και ύστερη περίοδος: αρχές 14ου - τέλη 15ου αι.), πολύ πιο εντατικά στα Πανεπιστήμια («universitates»), τόσο στις Σχολές των Τεχνών όσο και στις Σχολές της Θεολογίας,[3] επιστήμης που συνδεόταν στενά με τη φιλοσοφία. Του μεσαιωνικού φιλοσοφικού στοχασμού συνέχεια είναι αυτό που ονομάζουμε συμβατικά «νεότερη ευρωπαϊκή φιλοσοφία» (από τον Descartes και ύστερα). Σήμερα πια είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε καλύτερα τη συμβολή των μεσαιωνικών φιλοσόφων στην επίλυση προβλημάτων:[4] α) λογικών, όπως ο *status* των «γενικών εννοιών» (*universalia*) ή, αλλιώς, η σχέση ατομικού και γενικού, β) γνωσιολογικών, όπως η σχέση γλώσσας και σκέψης και ο ρόλος της εμπειρίας και της νόησης στη γνωστική διαδικασία, γ) ανθρωπολογικών, όπως η σχέση νόησης και βούλησης, δ) ηθικών, όπως η τελείωση του ανθρώπου μέσω του *λόγου*, ε) οντολογικών, όπως η σχέση Θεού και κόσμου ή Θεού και φύσης (δυϊσμός ή μυστικιστικός ενισμός), που δεν είναι παρά μία από τις όψεις του προβλήματος της σχέσης πεπερασμένου και απείρου,[5] και στ) αισθητικών, κυρίως του κεντρικού προβλήματος του ίδιου του ορισμού του «ωραίου».

Εξέχουσα θέση ανάμεσα στους μεσαιωνικούς στοχαστές, όχι μόνο για τη θεολογική αλλά και για τη φιλοσοφική του σκέψη,

---

3. Βλ. τη γενική επισκόπηση του F. Alessio *Ιστορία της μεσαιωνικής φιλοσοφίας* (μτφ. Α. Μεσσάρη / Ι. Καρούζος), Αθήνα, εκδ. Π. Τραυλός, 2007.

4. W. Windelband / H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας. Β΄ τόμος: Η μεσαιωνική φιλοσοφία – Η φιλοσοφία της Αναγέννησης – Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού* (μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος), Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1982, σσ. 19-63 και 73-107.

5. Βλ. H. Heimsoeth, *Τα έξι μεγάλα ερωτήματα της Δυτικής μεταφυσικής και οι ρίζες της νεότερης φιλοσοφίας* (μτφ. Μ. Παπανικολάου – επιμ. Θ. Σαμαρτζής), Αθήνα/Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012, σσ. 111-154.

κατέχει ο Θωμάς Ακυινάτης (1225-1274), ένας από τους πιο παραγωγικούς συγγραφείς του Μεσαίωνα και της ιστορίας του πνεύματος εν γένει. Οι θωμικές σπουδές ξεκίνησαν στην Ευρώπη στα τέλη του 19ου αι., μέσα στο πλαίσιο των ρευμάτων του Νεοσχολαστικισμού και του Νεοθωμισμού, που γεννήθηκαν τότε στους κόλπους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, η οποία, με την περίφημη εγκύκλιο *Aeterni Patris* του πάπα Λέντος ΙΓ' το 1879 και με ανάλογα κείμενα του πάπα Πίου Ι' το 1914, ανήγαγε τη διδασκαλία του Θωμά σε επίσημη χριστιανική διδασκαλία. Από τότε ώς σήμερα, οι θωμικές σπουδές έχουν προαχθεί σημαντικά· έκτοτε τα έργα του Ακυινάτη εκδίδονται κριτικά (*editio Leonina*), ενώ πάνω τους εγκύπτουν όλο και περισσότεροι ιστορικοί της φιλοσοφίας, οι οποίοι αναδεικνύουν τον καθαρά φιλοσοφικό πλούτο των ιδεών του Θωμά, αλλά και φωτίζουν τη σχέση της φιλοσοφίας του με τη θεολογία του.

Το παρόν έργο του Anthony Kenny (1931-), ενός ιδιαίτερα γνωστού ιστορικού των ιδεών αλλά και φιλοσόφου, εκδόθηκε στη σειρά του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης «Past Masters», η οποία απευθύνεται σε μη ειδικούς αναγνώστες. Έχει κυκλοφορήσει ήδη σε ιταλική (1980), πορτογαλική (1981), τσεχική (1983), ουγγρική (1986), ρουμανική (1998), πολωνική (1999), γερμανική (1999), ολλανδική (2000) και κορεατική (2000) μετάφραση. Μέσα από τις σελίδες του ο αναγνώστης εξοικειώνεται αφ' ενός με βασικά θέματα της φιλοσοφικής σκέψης του Ακυινάτη και αφ' ετέρου με τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζονται σήμερα από σύγχρονους Αναλυτικούς φιλοσόφους οι μεσαιωνικοί στοχαστές της Δυτικής Ευρώπης. Δεδομένου ότι ο συγγραφέας θεραπεύει και τη συστηματική φιλοσοφία, το κείμενό του αποτελεί καθ' εαυτό ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα μιας τέτοιας προσέγγισης. Σύμφωνα με αυτήν, ο φιλόσοφος Θωμάς, μολονότι έχει άμεση σχέση με τον Θωμά ως θεολόγο, συνιστά ένα σαφώς διακριτό πνευματικό μέγεθος. Με άλλα λόγια, η θέση του Θωμά στην ιστορία της φιλοσοφίας και η αξία της σκέψης του για την

επίλυση σύγχρονων φιλοσοφικών προβλημάτων μπορεί να αποτιμηθεί ανεξάρτητα από τη θεολογία του.

Το έργο χωρίζεται σε τρία μέρη, των οποίων οι τίτλοι (βίος – είναι – νόηση) φαίνεται να αναπαράγουν υπαινικτικά τη γνωστή νεοπλατωνική τριάδα *esse* (*εἶναι*) – *vivere* (*ζῆν*) – *intelligere* (*νοεῖν*). Μετά από μια σύντομη παρουσίαση της ζωής και του συγγραφικού έργου του Θωμά, ο Kenny ασχολείται με τη θωμική μεταφυσική και τη θωμική γνωσιολογία.

Εστιάζοντας σε δύο καίριες θωμικές διδασκαλίες, τη θεωρία για το *είναι* και τη θεωρία για το *νοείν*, ο Kenny αναλύει τον τρόπο με τον οποίον ο Θωμάς συλλαμβάνει τις μεταφυσικές έννοιες *ὕλη – μορφή*, *οὐσία – συμβεβηκός* και *ουσία – ύπαρξη*, για να προβεί στη συνέχεια σε μια αρνητική αποτίμηση του τρόπου πρόσληψης αυτών των αριστοτελικής προελεύσεως εννοιών από τον Θωμά, ιδίως δε του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιεί ο Θωμάς τη διάκριση μεταξύ *ουσίας* και *ύπαρξης* για να ανεύρει την καίρια διαφορά μεταξύ Θεού και κόσμου ή, αλλιώς, κτιστού και ακτίστου. Αντιθέτως, ο Kenny αποτιμά ιδιαιτέρως θετικά τις ιδέες του Θωμά για τη σχέση μεταξύ εμπειρίας και νόησης και για τη φύση των νοητικών οντοτήτων, ιδέες τις οποίες θεωρεί σημαντικές υπό το πρίσμα των σύγχρονων συζητήσεων επ' αυτών των προβλημάτων στους κόλπους της Αναλυτικής φιλοσοφίας της νόησης. Οι κρίσεις αυτές του Kenny κάθε άλλο παρά οριστικές μπορούν να θεωρηθούν, ιδίως από πλευράς ιστορικοφιλοσοφικής. Εντούτοις, αποτελούν προϊόν νηφάλιας προσέγγισης του στοχασμού του Ακυινάτη, τροφοδοτούμενης από ειλικρινές ενδιαφέρον για την επίλυση διαχρονικών φιλοσοφικών προβλημάτων.

Η παρούσα μετάφραση αποτελεί το πρώτο έργο εισαγωγικού χαρακτήρα για τον Ακυινάτη που κυκλοφορεί στα ελληνικά. Στη χώρα μας, όπου, για ευνόητους ιστορικούς λόγους, το ενδιαφέρον των ερευνητών του μεσαιωνικού κόσμου στρεφόταν ανέκαθεν στο Βυζάντιο, τα κείμενα του Ακυινάτη είναι —με εξαίρεση δύο

εργασίες, μιαν αρκετά παλαιότερη[6] και μια πρόσφατη[7]— σχεδόν εντελώς άγνωστα. Εξίσου αισθητή είναι η απουσία μεταφρασμένων μελετών για τον Ακυινάτη, όπως και για οποιονδήποτε άλλο στοχαστή του Δυτικού Μεσαίωνα. Πόσο μεγάλο είναι το κενό αυτό μπορεί να το αντιληφθεί κανείς αν σκεφθεί ότι η συγγραφική παραγωγή —όχι μόνον η θεολογική αλλά και η φιλοσοφική, η επιστημονική, η ιστορική και η λογοτεχνική— αυτής της περιόδου είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη από την αντίστοιχη τόσο των Βυζαντινών όσο και των Αράβων και των Εβραίων φιλοσόφων του Μεσαίωνα, η δε ποιότητά της θεωρείται ιδιαίτερα υψηλή.[8]

Δεν ήταν, όμως, πάντοτε έτσι τα πράγματα. Τη λατινική φιλοσοφική γραμματεία, και κυρίως τη μεσαιωνική, την εκτιμούσαν ιδιαιτέρως οι λίγοι αλλ' εγκρατείς λατινομαθείς λόγιοι του ύστερου Βυζαντίου, όπως ο Μάξιμος Πλανούδης, οι αδελφοί Δημήτριος και Πρόχορος Κυδώνης, ο Μανουήλ Καλέκας, ο Γεώργιος Σχολάριος-Γεννάδιος Β΄ και ο Βησσαρίων, οι οποίοι μετέφρασαν έργα του Αυγουστίνου, του Βοήθιου, του Άνσελμου του Κάντερμπρυ, του Πέτρου Λομβαρδού, του Θωμά Ακυινάτη, του

6. Ι.Ν. Καρμίρης, *Θωμά του Ακυινάτου Σούμμα θεολογική. Τόμος Α΄: Περί Θεού. Τεύχος Α΄ και Β΄. Μετ' εισαγωγής*, Αθήνα 1935 και 1940.

7. Γ. Τζαβάρας, *Θωμά Ακυινάτη, Περί του όντος και της ουσίας* (*De ente et essentia*). Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια, Αθήνα / Γιάννινα, εκδ. Δωδώνη, 1998.

8. Ειδικά για τη φιλοσοφική παραγωγή βλ. την πρόσφατη εκτίμηση του J. Marenbon στην Εισαγωγή του στον συλλογικό τόμο: *Medieval Philosophy* (εκδ. J. Marenbon) της *Routledge History of Philosophy* (Vol. III), Λονδίνο / Νέα Υόρκη, 1998, σσ. 1 και 9. Ο Έλληνας αναγνώστης μπορεί να αποκτήσει μια εικόνα του πλούτου της μεσαιωνικής φιλοσοφίας από το έργο του Κ.Ι. Λογοθέτη *Η φιλοσοφία των Πατέρων και του Μέσου Αιώνος. Β΄: Η φιλοσοφία του Μέσου Αιώνος* (Αθήνα, 1934). Το έργο αυτό, αν και είναι αρκετά παλαιό και αποτελεί απλή μεταφορά ιστορικού και δοξογραφικού υλικού από γερμανικά εγχειρίδια της εποχής, έχει κάποιαν αξία για τον Έλληνα αναγνώστη, τόσο για την ακρίβεια της μεταφοράς όσο και εν όψει του ότι έκτοτε δεν έχει συγγραφεί ή μεταφραστεί στα ελληνικά κάποια ιστορία της μεσαιωνικής φιλοσοφίας αρκούντως ακριβής και πλήρης.

Hervaeus Natalis και άλλων.[9] Οι μεταφράσεις αυτές άσκησαν σημαντική επίδραση στους υστεροβυζαντινούς στοχαστές όλων των κατευθύνσεων: φιλοαριστοτελικών και φιλοπλατωνικών, φιλοπαλαμικών και αντιπαλαμικών, φιλενωτικών και ανθενωτικών.[10]

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, η επίδραση αυτή συνεχίστηκε, όπως μαρτυρεί κυρίως η παραγωγή χειρόγραφων αντιγράφων αυτών των μεταφράσεων,[11] κυρίως της *Summa contra Gentiles* (που την είχε μεταφράσει ο Δημήτριος Κυδώνης το 1354) και της *Summa theologiae* (στη μετάφραση Δημήτριου και Πρόχορου Κυδώνη περί το 1358).[12] Το να μπορεί κανείς να μελετά τις μεταφράσεις αυτές εθεωρείτο απόδειξη λογιοσύνης, όπως

9. Βλ. Λ.Γ. Μπενάκης, «Η λατινική γραμματεία στο Βυζάντιο: οι μεταφράσεις φιλοσοφικών κειμένων», στο: Λ.Γ. Μπενάκης (επιμ.), *Διεθνής Επιστημονική Εταιρεία Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών. Πρακτικά Α΄ επιστημονικής συνάντησης: «Βυζάντιο: ο κόσμος του και η Ευρώπη» (Μυστράς, 26-28 Μαΐου 2000)*, Αθήνα/Μυστράς 2001, σσ. 69-79· Λ.Γ. Μπενάκης, «Η παρουσία του Θωμά Ακυινάτη στο Βυζάντιο. Η νεώτερη έρευνα για τους οπαδούς και τους αντιπάλους της Σχολαστικής στην Ανατολή», στον συλλογικό τόμο: *Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός. Αφιέρωμα στον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο*, Αθήνα 2002, σσ. 627-640.

10. Βλ. Ι.Α. Δημητρακόπουλος, *Από την ιστορία του βυζαντινού θωμισμού: Πλήθων και Θωμάς Ακυινάτης* («Ελληνικό Βυζάντιο και Λατινική Δύση: Φιλοσοφία - Μελέτες», 2), Αθήνα, εκδ. Παρουσία, 2004, σσ. 17-20.

11. Βλ. τον παλαιό αλλά ενδεικτικό γενικό κατάλογο του Στ. Γ. Παπαδόπουλου *Ελληνικαί μεταφράσεις θωμιστικών έργων: φιλοθωμισταί και αντιθωμισταί εν Βυζαντίω. Συμβολή εις την ιστορίαν της βυζαντινής θεολογίας* («Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», 47), Αθήνα 1967, σσ. 35-43, 49-52, 55-56 και 58-64. Πβ. Ι.Α. Δημητρακόπουλος, «Φιλοσοφία και θρησκεία στη σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη: ένα θωμικό επιβίωμα στη χριστιανική σκέψη του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Κεφαλληνιακά χρονικά* 10, 2004, σσ. 125-202, ειδικά σσ. 178-181 και 187-190.

12. Μέρος της μετάφρασης της IIa IIae (ζητήματα 1-100) της *Summa theologiae* έχει εκδοθεί από τους Γ. Λεοντσίνη, Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Φ.Α. Δημητρακόπουλο, Στ. Η. Σιδέρη, Μ. Μπρεντάνου, Π. Φωτοπούλου, Ε. Καλοκαιρινού και Ι.Δ. Σπυράλατο (*Δημητρίου Κυδώνη, Θωμά Ακυινάτου: Σούμμα θεολογική, εξελληνισθείσα*, τόμοι [sic] II,15-19 («Corpus philosophorum Graecorum recentiorum»), Αθήνα 1976-2012).

φαίνεται από το εξής περιστατικό. Το 1585, ένας μοναχός από τη Μυτιλήνη, που είχε διασυνδέσεις με την αυλή του Σουλτάνου, ο Παχώμιος Πατέστος, κατάφερε να εκθρονίσει τον πατριάρχη Ιερεμία Β΄ Τρανό (1536-1595) και να πάρει τη θέση του. Σύντομα, όμως, ο λόγιος Ιερόθεος Μονεμβασίας, στενός φίλος του Ιερεμία, κατήγγειλε στον σουλτάνο τον Παχώμιο ως «πεπορνευμένον καὶ ἀγράμματον». Προκειμένου να αποδείξει τη δεύτερη κατηγορία, ο Ιερόθεος, που ήταν σπουδαίος καλλιγράφος, «ἤφερε» στη δίκη «χαρτία ... νὰ ἀναγνώσῃ ὁ Παχώμιος, καὶ ἦτον ἰδιόχειρον τοῦ Μονεμβασίας βιβλίον, Θωμᾶς ὅ τε Ἀκουίνος [ὁ δὲ Ἀκουίνο;]· καὶ τίποτε δὲν ἀνέγνωσε, καὶ ἐκατεκρίθη. Καὶ ἐτιμήθη ὁ Μονεμβασίας, καὶ ἐτίμησάν τον καὶ οἱ εὑρεθέντες Τοῦρκοι, ὡς εἶδον τὸ βιβλίον του».[13]

Εκτός από την άμεση πρόσβαση σε θωμικά έργα χάρη στις βυζαντινές μεταφράσεις, η σκέψη του Θωμά γινόταν γνωστή στον ελληνόφωνο κόσμο μέσω μεταφράσεων νεολατινικών έργων φιλοσοφίας και θεολογίας τα οποία περιείχαν θωμικές διδασκαλίες. Για παράδειγμα, η *Σύνοψις ἠθικῆς φιλοσοφίας* του Βικέντιου Δαμοδού (1700–1754)[14] αποτελεί συνεπτυγμένη μετάφραση του 4ου Μέρους («Ethica») των *Institutiones philosophicae* (Paris, [1]1695) του Edmond Pourchot (1651–1734), το οποίο ο συγγραφέας του παρουσιάζει ως εγχειρίδιο θωμιστικής ηθικής. Αν και ο Δαμοδός δεν μνημόνευσε καν το πρωτότυπο και παρέλειψε τόσο τη δήλωση του συγγραφέα περί της θωμικής ταυτότητος

13. Δωρόθεος Μονεμβασίας, *Βιβλίον ἱστορικόν, περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας, ἀρχόμενον ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τῆς ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἀκολούθων Σουλτάνων, συλλεχθὲν μὲν ἐκ διαφόρων ἀκριβῶν ἱστοριῶν καὶ εἰς τὴν κοινὴν γλῶτταν μεταφρασθὲν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Μονεμβασίας κυρίου Δωροθέου, νῦν δὲ μετατυπωθὲν καὶ ἐπιμελῶς διορθωθέν* (1631), Βενετία 1814, σσ. 445-446. Πβ. Ά. Αγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1985 ([1]1962), σ. 47.

14. Τ.Χ. Ζήσης / Λ.Ν. Δεπούντης (εκδ.), *Ανέκδοτα έργα Βικεντίου Δαμοδού. Α΄: Σύνοψις ηθικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 1940.

του έργου όσο και όλες τις αναφορές του Pourchot σε έργα του Θωμά, το αποτέλεσμα είναι (πλην ολίγων αντιλατινικών γραμμών που προσέθεσε, λόγω ομολογιακής ταυτότητας, ο Έλληνας διασκευαστής) ακραιφνώς θωμικό, αφού ο Δαμοδός ακολούθησε πιστά το πρωτότυπό του.[15]

Έκτοτε, και ενώ στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική η σπουδή της μεσαιωνικής σκέψης άρχισε να συγκροτείται μεθοδικά και να εδραιώνεται σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα, ο Έλληνας αναγνώστης ερχόταν σε επαφή με τον Θωμά όλο και σπανιότερα: το όνομά του το συναντούσε είτε σε γενικά έργα ιστορίας της φιλοσοφίας είτε, με τρόπο συχνά δυσφημιστικό, σε έργα Ορθοδόξων θεολόγων που στερεότυπα στρέφονταν κατά του Ρωμαιοκαθολικισμού και του υποτιθέμενου σημαντικότερου εκπροσώπου του, του Θωμά.

Το συνολικό έργο του Kenny (τόσο το παρόν βιβλίο όσο και αρκετές από τις 40 μονογραφίες του, τα 80 άρθρα του και τις δεκάδες βιβλιοκρισίες του)[16] δείχνει ότι σήμερα η σκέψη του Θωμά θεωρείται όχι μόνον αξιόλογο αντικείμενο ιστορικής έρευνας αλλά και σημείο αναφοράς κατά την πραγμάτευση μεταφυσικών, γνωσιολογικών και ηθικών προβλημάτων.

Γιάννης Α. Δημητρακόπουλος

15. Βλ. J.A. Demetracopoulos, «*Purchotius Græcus I:* Vikentios Damodos' *Concise Ethics*», *Verbum - Analecta Neolatina* 12/1, 2010, σσ. 41-64.

16. Πλήρη εργογραφία του Kenny μπορεί να βρει κανείς στον τιμητικό τόμο: J. Cottingham / P. Hacker (επιμ.), *Mind, Method and Morality. Essays in Honour of Anthony Kenny*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2010, σσ. 373-381.

I

ΒΙΟΣ

Ο Θωμάς Ακυινάτης, έβδομος γιος του κόμη Λανδόλφου, γόνου του μεγάλου φεουδαρχικού οίκου τού Aquino, γεννήθηκε στις αρχές του 1225, στο κάστρο της Roccasecca, κοντά στη Νάπολη. Μόλις 10 χρόνια πριν, ο βασιλιάς της Αγγλίας (1199-1216) Ιωάννης είχε υπογράψει τη *Magna Charta* στο Runnymede, ενώ ο Ισπανός Δομίνικος de Guzmán είχε πάει στη Ρώμη, όπου ίδρυσε το τάγμα των αδελφών Κηρύκων (*Praedicatores*) που φέρει το όνομά του. Στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένων της σημερινής Βρεταννίας, Γαλλίας, Γερμανίας και Ιταλίας, δέσποζε ένας ενιαίος λατινόγλωσσος πολιτισμός, όπου οι ισχυρότεροι θεσμοί ήσαν η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Η λατινική Ευρώπη συνόρευε στην Ιβηρική χερσόνησο με τον ισλαμικό πολιτισμό της Γρανάδας και στα Βαλκάνια με την ελληνόφωνη αυτοκρατορία του Βυζαντίου, ενώ στην Ασία κατείχε μιαν επισφαλή αποικία, το βασίλειο της Ιερουσαλήμ, το οποίο είχε ιδρυθεί με τις Σταυροφορίες. Η επικράτεια του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β′ εκτεινόταν από τη Γερμανία ώς τη Σικελία. Ο Φρειδερίκος είχε εντυπωσιάσει τους συγχρόνους του με τις κοσμοκρατορικές του βλέψεις. Οι φιλοδοξίες του, όμως, έρχονταν σε αντίθεση με τις φιλοδοξίες πολλών παπών, πράγμα που μετέτρεψε την Ιταλία του 13ου αιώνα σε πεδίο διαρκών συγκρούσεων.

Σε ηλικία πέντε ετών, ο Θωμάς εστάλη από τον πατέρα του στο μεγάλο αββαείο των Βενεδικτίνων στο Monte Casino — ένα

μοναστήρι που ήταν ταυτόχρονα και συνοριακό φρούριο, ευρισκόμενο ανάμεσα στο βασίλειο της Νάπολης, το οποίο ανήκε στον Φρειδερίκο, και τα παπικά κράτη. Έγινε δεκτός ως *oblatus*, δηλαδή όχι ακριβώς ως δόκιμος μοναχός, αλλά σαν κάποιος που είχε περισσότερες πιθανότητες, όταν μεγάλωνε, να περιβληθεί το μοναχικό σχήμα απ' όσες ο σημερινός μαθητής ενός προπαρασκευαστικού σχολείου των Βενεδικτίνων. Μετά από 9 χρόνια στοιχειώδους εκπαίδευσης διέκοψε αναγκαστικά τις σπουδές του, όταν το αββαείο, κατά τη διάρκεια μιας σύγκρουσης των δυνάμεων του πάπα με τις δυνάμεις του αυτοκράτορα, κατελήφθη από στρατιώτες. Μετά από μια μικρή περίοδο παραμονής στον πατρικό του οίκο στάλθηκε στο Πανεπιστήμιο της Νάπολης, που είχε ιδρυθεί από τον αυτοκράτορα περίπου δεκατέσσερα χρόνια πριν, ως αντίβαρο του παπικού Πανεπιστημίου τής Bologna. Εκεί σπούδασε τις επτά *ελευθέριες τέχνες* (*artes liberales*):[1] γραμ-

1. Έτσι αποκαλούνταν από την Αρχαιότητα οι μαθήσεις που είχαν την ευκαιρία να σπουδάσουν οι ελεύθεροι, σε αντιδιαστολή προς τους δούλους, οι οποίοι ασχολούνταν κατά κανόνα με τις χειρωνακτικές τέχνες, που αποκαλούνταν *βάναυσοι*. Ήδη στον Ξενοφώντα (431 – περ. 350 π.Χ.) απαντά η φράση «ἐλευθέρια μελετήματα» (*Κύρου παιδεία* VIII, 1,44), ενώ στον μεγάλο παιδαγωγό της ύστερης Αρχαιότητας, τον Πλούταρχο (περ. 50 - περ. 120 μ.Χ.), η φράση εμφανίζεται με διάφορες παραλλαγές (*Ὑγιεινὰ παραγγέλματα* 122E: «ἐλευθερίων … τεχνῶν»· *Ῥωμύλος* 6: «διαίταις καὶ διατριβαῖς ἐλευθερίοις»· *Θεμιστοκλῆς* II, 4: «ἐλευθερίοις καὶ ἀστείαις διατριβαῖς»· *Κίμων* XIII, 7: «ἐλευθερίοις καὶ γλαφυραῖς διατριβαῖς»· *Κικέρων* XLVIII, 2: «γράμμασιν ἐλευθερίοις καὶ μαθήμασιν»· *Δίων* IX, 1: «διατριβὰς ἐλευθερίους»· *Ἀλκιβιάδης* II, 7: «ἐλευθερίων διατριβῶν»· *Συμποσιακά* 676C: «ἀναγνώσμασιν ἐλευθερίοις»· πβ. Λουκιανός, *Ἀνάχαρσις* 20: «παιδείαις ἐλευθερίοις»). Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) στα *Πολιτικά* (IX, 2· 1337b5-21) διέκρινε μεταξύ «ἐλευθερίων» και «ἀνελευθερίων» ή «βαναύσων» «ἔργων», «τεχνῶν», «μαθήσεων» και «ἐπιστημῶν» με βάση κυρίως τον σκοπό τους: οι πρώτες, λέει, συμβάλλουν στην τελειοποίηση του νου του ελεύθερου και στην εμπέδωση της αρετής, ενώ οι δεύτερες απλώς καταπονούν το σώμα και αποχαυνώνουν το πνεύμα. Στην αρχαία λατινική γραμματεία ο όρος απαντά ως «artes liberales» (βλ. π.χ. Σενέκας, *Epistulae morales* LXXXVIII, 18, 20, 24 και 37· Τάκιτος, *Annales* IV, 13 και *De vita Iulii agricolae* XXI, 2· Βαλέριος Μάξιμος, *Facta et dicta memorabilia* VIII, 11,1· Σουητώνιος, *De vita Caesarum* I, 42,1

ματική, λογική, ρητορική, αριθμητική, γεωμετρία, μουσική και αστρονομία. Η μελέτη της λογικής και της αστρονομίας τον εισήγαγε στη φιλοσοφία· διάβασε τις λογικές πραγματείες του Αριστοτέλη μαζί με τα υπομνήματα των νεότερων σχολιαστών σε αυτές και εισήχθη στα επιστημονικά και κοσμολογικά έργα του Σταγειρίτη από ένα δάσκαλο ονόματι Πέτρο Ιρλανδό.

Το 1244 ο Θωμάς εισήλθε στην αδελφότητα των Δομινικανών. Οι συγγενείς του, που είχαν το όνειρο να τον δουν Βενεδικτίνο μοναχό και αββά, εξοργίστηκαν. Στο κοσμικό μάτι του 20ού αιώνα μπορεί να φαίνεται ότι δεν υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ μοναχών και αδελφών, τη στιγμή που και οι μεν και οι δε δεσμεύονται να τηρούν υπακοή, αγαμία και αφοσίωση στον Θεό. Όμως ένας αριστοκράτης του 13ου αιώνα διέκρινε σαφώς μεταξύ των μοναχών, οι οποίοι ακολουθούσαν μια ιστορικά παγιωμένη «κλήση» που παραδοσιακά αποσπούσε τον σεβασμό και συνδεόταν με την είσοδο σ' έναν οικονομικά σεβαστό οργανισμό, και των αδελφών, που ήσαν νεόκοποι οδοιπόροι ευαγγελιστές,[2] οι οποίοι ανακατεύονταν με τους φτωχούς και ζούσαν επαιτώντας. Ο πατέρας του Θωμά είχε πια πεθάνει, αλλά τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας εκδήλωσαν τόσο έντονα τη δυσαρέσκειά τους, ώστε οι Δομικινανοί αποφάσισαν να τον στείλουν στο Παρίσι για

και III, 70,1· ψευδο-Κοϊντιλιανός, *Declamationes majores* IX, 7,3· Πλίνιος Πρεσβύτερος, *Naturalis historia* XXII, 5). Το ακριβές περιεχόμενο των *ελευθερίων τεχνών* όπως καθιερώθηκε στον Μεσαίωνα (από την εποχή του Καρλομάγνου), καθώς και ο χωρισμός τού *curriculum* σε *trivium-τρίοδο* (οι τρεις πρώτες) και *quadrivium-τετράοδο* (οι υπόλοιπες) ανάγεται στον 10 π.Χ. αιώνα (βλ. ενδεικτικά M. Vegetti, *Ιστορία της Αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφ. Ι.Α. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, εκδ. Π. Τραυλός, [1]2000, σσ. 310-313), ενώ καθιερώνεται με το έργο τού Martianus Capella *De nuptiis Mercurii et philologiae* (αρχές 5ου αι.). Το *quadrivium* είχε συγκροτηθεί ήδη από τον Αρχύτα τον Ταραντίνο, αν όχι από τον ίδιο τον Πυθαγόρα (βλ. H.-I. Marrou, *Η ιστορία της εκπαιδεύσεως κατά την Αρχαιότητα*, μτφ. Θ. Φωτεινόπουλος, Αθήνα 1961, σσ. 258-259).

2. Βλ. Ρωμ. 10:15: *Καθὼς γέγραπται* (Ησ. 52:7)· «*Ὡς ὡραῖοι οἱ πόδες τῶν εὐαγγελιζομένων τὰ ἀγαθά!*».

ασφάλεια. Στο ταξίδι του προς εκεί, καθώς ξεκουραζόταν κοντά σε κάποια πηγή στην Τοσκάνη μαζί με τους εν Χριστώ αδελφούς του, οι μεγαλύτεροι αδερφοί του τον απήγαγαν και τον οδήγησαν στο κάστρο της οικογένειας στο Monte San Giovanni. Όμως, ούτε τα δάκρυα της μητέρας του ούτε η βία των αδερφών του στάθηκαν ικανά να του βγάλουν τον λευκό χιτώνα και τον μαύρο μανδύα των Δομινικανών. Τον έθεσαν υπό περιορισμό στη Roccasecca για περισσότερο από ένα έτος· τελικά, όμως, του επέτρεψαν να καταταχθεί στην αδελφότητα.

Ενόσω ήταν έγκλειστος, ο Θωμάς έγραψε δύο μικρές πραγματείες τυπικής Λογικής: ένα εγχειρίδιο σχετικά με τις απάτες που ενδέχεται να προκύψουν κατά τη χρήση των αριστοτελικών συλλογιστικών «τρόπων», αφιερωμένο «σε κάποιους ευγενείς που ασχολούνται με τις τέχνες» (*De fallaciis ad quosdam nobiles artistas*), και ένα ημιτελές κείμενο σχετικά με τις *τροπικές* προτάσεις του *αναγκαίου* και του *δυνατού* (*De propositionibus modalibus*),[3] το οποίο γράφτηκε πιθανόν για έναν παλιό συμμαθητή του από τα χρόνια της Νάπολης. Καλύτερα από τα πρώτα βήματα του Θωμά ως συγγραφέα φιλοσοφικών έργων γνωρίζουμε την ιστορία του πειρασμού της αγνότητάς του. Είτε από λύπηση είτε από κακεντρέχεια, κάποια νύχτα τ' αδέλφια του τού στείλανε μια νόστιμη υπηρέτρια για να του δοθεί. Ο Θωμάς σηκώθηκε, άρπαξε ένα δαυλό και την έβγαλε έξω απ' το δωμάτιο. Μετά έπεσε για ύπνο και ονειρεύτηκε ότι άγγελοι περίζωσαν την οσφυϊκή του χώρα εις ένδειξιν αιωνίου αγνότητος. «Έκτοτε», λέει ο παλαιότερος βιογράφος του,[4] «απέφευγε συστηματικά να βλέπει και να

3. Στο *Περὶ ἑρμηνείας* (12-13· 21a34-23a27) και στα *Ἀναλυτικὰ πρότερα* (I, 2-3 και 8· 25a1-b25 και 29b29-35) ο Αριστοτέλης διακρίνει μεταξύ *απλών* και *τροπικών* προτάσεων, από τις οποίες οι δεύτερες είναι δύο ειδών: «είναι δυνατόν να...» (ή «είναι ενδεχόμενο να...») και «είναι αναγκαίο να...» (25a1-2: *Πᾶσα πρότασις ἢ τοῦ ὑπάρχειν ἢ τοῦ ἐξ ἀνάγκης ὑπάρχειν ἢ τοῦ ἐνδέχεσθαι ὑπάρχειν*).

4. Ο Guilelmus de Tocco. Η βιογραφία του εκδόθηκε κριτικά από τον C. Le Brun-Gouanvic (*Ystoria sancti Thome de Aquino de Guillaume de Tocco (1323).*

συναναστρέφεται γυναίκες —εκτός αν η ανάγκη το 'φερνε ή για κάποιον πολύ συγκεκριμένο λόγο—, όπως ο άνθρωπος αποφεύγει τα φίδια».

Λίγο καιρό μετά την απελευθέρωσή του από τη Roccasecca ο Θωμάς πήγε στον Δομινικανό οίκο σπουδών στην Κολωνία, όπου μαθήτευσε από το 1248 ώς το 1252 κοντά στον Αλβέρτο τον Μέγα. Ο Αλβέρτος, περίπου είκοσι πέντε χρόνια μεγαλύτερός του, ήταν ιδρυτικό μέλος των Δομινικανών στη Γερμανία, καθώς και άνθρωπος με μεγάλη επιστημονική περιέργεια και πολυμάθεια. Από τον Αλβέρτο ο Θωμάς έμαθε να εκτιμά το εγκυκλοπαιδικό πνεύμα του Αριστοτέλη· την εποχή εκείνη μόλις είχε ολοκληρωθεί η εκπόνηση λατινικών μεταφράσεων όλων σχεδόν των έργων του Αριστοτέλη. Ο Θωμάς ήταν ένας σιωπηλός, στοχαστικός μαθητής, που κρατούσε συστηματικά σημειώσεις από τις παραδόσεις του δασκάλου του, σημειώσεις από τις οποίες μερικές (πάνω στα *Ἠθικά* του Αριστοτέλη) σώζονται ώς σήμερα στο αυτόγραφο. Είχε γίνει πια αρκετά ευτραφής, αργοκίνητος και απόλυτα ήρεμος· οι συμφοιτητές του τον αποκαλούσαν «το μουγγό βόδι», αλλά κυκλοφορούσαν μεταξύ τους τις σημειώσεις του με θαυμασμό. Μόνον όταν αναγκάστηκε να εμπλακεί στη Σχολαστική διαδικασία τής *disputatio* (διάλεξη)[5] έδειξε το εκπληκτικό διαλεκτικό του ταλέντο. «Αυτό το μουγγό βόδι», είπε σε κάποια *disputatio* ο Αλβέρτος, «θα γεμίσει όλον τον κόσμο με τους μυκηθμούς του».

Το 1252 ο Αλβέρτος έφτασε πλέον να πιστεύει ότι ο Θωμάς έμαθε όλα όσα μπορούσε να του διδάξει από φιλοσοφία και θεολογία, και πως τώρα ήταν έτοιμος να ξεκινήσει προχωρημένες σπουδές. Ώς τότε η σπουδαστική και διδακτική εμπειρία του Θωμά αφορούσε κυρίως στη φιλοσοφία, αν και δεν αποκλείεται να

Édition critique, introduction et notes [«Studies and Texts», 127], Pontifical Institute of Medieval Studies, Τορόντο 1996).

5. Για τη δομή της μεσαιωνικής *disputatio* βλ. παρακάτω, σ. 24.

παρακολούθησε και τις εισαγωγικές παραδόσεις του Αλβέρτου πάνω στη Βίβλο. Ήταν εικοσιεπτά ετών, και ήταν ήδη εδώ και δύο χρόνια ιερέας· όμως, με βάση τα πρότυπα της εποχής του ήταν ακόμα αρκετά νέος για ν' αρχίσει τις σπουδές που θα τον έκαναν καθηγητή (*magister*) θεολογίας.[6] Ο Αλβέρτος έπεισε τον υπεύθυνο σπουδών των Δομινικανών για τις όλως εξαιρετικές ικανότητες του Θωμά, ο οποίος έτσι στάλθηκε στο Παρίσι για να προχωρήσει ως *baccalaureus*[7] και ν' αρχίσει την παράδοση των θεολογικών μαθημάτων που θα τον οδηγούσε στην απόκτηση του τίτλου του καθηγητού. Οι παραδόσεις θα ήταν πάνω στις περίφημες *Sententiae* (*Γνώμες*) του Πέτρου Λομβαρδού,[8] που ήταν ένα σχολιασμένο ανθολόγιο χωρίων από σημαντικά πατερικά και εκκλησιαστικά κείμενα, τα οποία αποτελούσαν παραδοσιακές χριστιανικές αυθεντίες. Οι παραδόσεις που έδωσε ο Θωμάς στο Παρίσι πάνω στις *Sententiae* κατά τη διάρκεια των τεσσάρων ετών της προπαρασκευής του για την απόκτηση του τίτλου του καθηγητή θεολογίας αποτελούν το πρώτο από τα μείζονα έργα του που έφτασαν ώς εμάς. Ακόμα και αυτός ο σχολιασμός ενός παραδοσιακού εγχειριδίου δείχνει ότι ο Θωμάς είναι ένα ισχυρό πνεύμα με πρωτότυπο στοχασμό.

Την εποχή που πήγε ο Θωμάς στο Πανεπιστήμιο των Παρισίων, τα πανεπιστήμια ήσαν ένας θεσμός σχετικά νέος. Τον προηγούμενο αιώνα, μέσα από την Καθεδρική Σχολή τής Notre Dame είχε κάνει την εμφάνισή του ένας ακμαίος ακαδημαϊκός ορ-

6. Καθηγητές (*magister*, *doctor*, *dominus* ή *professor*) θεολογίας στο Παρίσι γίνονταν συνήθως πανεπιστημιακοί που είχαν συμπληρώσει το 35ο έτος της ηλικίας τους.

7. Η προέλευση της λέξης «baccalaureus» (που αντιστοιχεί στο αγγλικό *bachelor*) είναι άγνωστη· ο συγκεκριμένος τίτλος σπουδών (*artium baccalaureus* ή *baccalaureus in artibus*) καθιερώθηκε περί τα μέσα του 13ου αιώνα και αντιστοιχούσε στον σημερινό τίτλο βασικών σπουδών (πτυχίο), απονεμόταν δε μετά από τετραετή φοίτηση και εξετάσεις.

8. Petrus Lombardus (1095-1160), ο αποκαλούμενος «magister Sententiarum».